

KİMYADAN PROBLEMLİ - YARADICI MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ**M.M. Abbasov***AMEA Neft Kimya Prosesləri İnstitutu, p.e.d.***Ş.L. Quliyeva***Tovuz rayon Təhsil Şöbəsi***N.H. Mirzəyev***Tovuz rayonu Sarıtala kənd orta məktəbi***T.Ə. Mahmudov***Tovuz rayonu Çobansıxnaq kənd orta məktəbi***K.V. Məmmədova***Kürdəmir rayon 2№-li məktəb-lisey*

Müasir didaktikanın əsas prinsiplərindən biri şagirdlərin bilikləri müstəqil surətdə əldə etmələri, onların təkmilləşdirilməsi və yaradıcı surətdə düşünmənin formalaşdırılmasıdır. Biliklərin əldə edilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesi eksperiment aparmaq, müşahidə, analiz- sintez, ümumiləşdirmə və hadisələrin səbəbinin aydınlaşdırılması ardıcılığı ilə həyata keçirilir.

XXI əsri problemlər və onların həlli əsri adlandırırlar. Müasir şəraitdə problemləri həll edə bilən, insan yaradıcı surətdə düşünən insandır. Problemlərin həlli prosesində bilik və bacarıq bir- birilə daha sıx əlaqədə olur, onların biri digərini tamamlayır. Bilik insana ondan yaradıcı surətdə istifadə etmək üçün lazımdır. Bunu necə başa düşmək olar? İnsan qarşısına çıxan problemi həll etmək üçün fikirləşir, bu sahədə özündə indiyə qədər mövcud olan informasiyaları təhlil edir. Lakin problemi həll etməyə kifayət etmir. Bu zaman həmin informasiyalar arasında yeni əlaqə formaları yaradılır. Başqa sözlə desək mövcud olan biliklər əsasında yeni bilik əldə edilir və həmin bilikdən sonrakı fəaliyyətdə istifadə edilir.

Biliklərin əldə edilməsi, təkmilləşdirilməsi və onlardan yaradıcılıqla istifadə edilməsinin müxtəlif formaları var. Onlardan ən əhəmiyyətli məsələ həllidir. Məsələ həlli nədir? Məsələ həlli şagirdin məhsuldar tədris fəaliyyətidir. Məsələ həlli vasitəsilə möhkəm və əsaslı bilik əldə edilir, nəzəriyyə və qanunauyğunluqları möhkəmləndirir. Onlar konkret stiuasiyalarda tətbiq edilir. Bunlardan əlavə fənlərarası əlaqə reallaşdırılır.

Faktlar arasında yeni əlaqə formaları müəyyənləşdirilir. Bəzi hallarda ilk baxışda qeyri-adı hesab edilən gözlənilməz nəticələr əldə edilir. Bu prosesdə şagirdlərin idrak fəaliyyətləri inkişaf etməkdən əlavə emosionallıq, əynləncəlik,

kollektivdə işləmək, öz fikrini əsaslandırmaq üçün məntiqi mühakimə kimi müsbət keyfiyyətlər tərbiyə edilir.

Məsələ həllində şagird özünün tapdığı həll üsulunu reallaşdırmaq üçün fikrən plan tərtib edir. Həmin planı həyata keçirmək üçün alqoritmləri müəyyən edir və onları yerinə yetirir. Nəhayət aldığı nəticənin düzgünlüyünü yoxlayır. Bunlar onda çətinliyi aradan qaldırmaq üçün əzmkarlıq və digər iradi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

Kimya məsələlərinin tipləri, onların həlli üsulları və tədrisin müxtəlif mərhələlərində istifadə edilməsi haqqında metodiki ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat var.

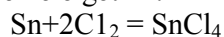
Biz kimya məsələlərinin əksər tiplərindən istifadə etməklə bərabər problemlə-yaradıcı məsələlərin həllinə geniş yer veririk.

Problemlə yaradıcı məsələlərdə biliklərdən əsasən praktik məqsəd üçün istifadə edilir. Həmin məsələlərdə gündəlik həyatda, məişətdə və ətraf mühiti çirklənməkdən mühafizə edilməsində kimya ilə bilavasitə əlaqəsi olan problemlər öz əksini tapır. Bir çox hallarda həmin məsələlərin həllində şagirdlər ilk kəşf edən rolunda olurlar. Lakin həmin problemlər vaxtilə alimlər tərəfindən həll edilmişdir. Problemlə-yaradıcı məsələlərdən istifadə etməkdə məqsəd şagirdlərin kimyadan aldıkları biliklərin praktik fəaliyyətdə əhəmiyyətini dərk etdirməkdir. Müvafiq mövzular tədrisində dərslərdə və dərsləndənkənar məşğələlərdə problemlə-yaradıcı məsələlərdən geniş istifadə edirik. Onlara misal olaraq aşağıdakıları gösdərmək olar.

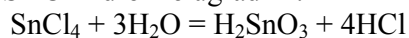
Məsələ 1. İşlənmiş konserv bankalarından qalayı necə ayırmaq olar? Onların birinin səthində 0,5 q qalay var.

Həlli:

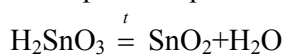
Üsul: bu məqsədlə xlorlardan istifadə edilir. 500° C-də quru xlor qalayla maye halda SnCl₄ əmələ gətirir.

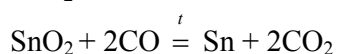
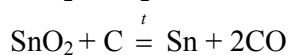
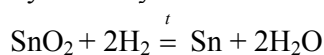
Sonra qalay Sn Cl hidrolizə uğradılır.

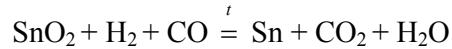

Stannat turşusunu qızdırmaqla SnO₂ alınır.

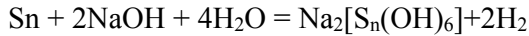

SnO₂-dən qalay reduksiya edilir:

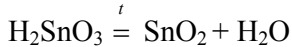
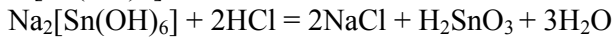

I üsul: Bankalar qaynar qələvi məhlulu ilə işlənir:

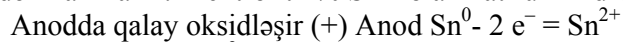

Sonra $\text{Na}_2[\text{Sn}(\text{OH})_6]$ -dan H_2SnO_3 alınır.

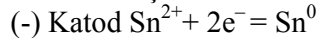

SnO_2 -dən qalay reduksiya edilir.

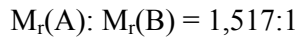
II üsul: Bu üsulda səthində qalay olan bankalar anod qutusuna qoyulur. Katod dəmirdən hazırlanır. Elektrolit 2% Sn^{2+} olan natrium hidroksid məhluludur.

Məhlulə keçən Sn^{2+} ionları katodda reduksiya olunur.

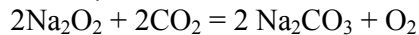
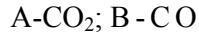

Məsələ 2. Qapalı yerdə havanı regenerasiya etmək üçün natrium-peroksiddən istifadə edilir. A və B qazları müvafiq surətdə havanın daimi və təsadüfi tərkib hissələrindəndir:

Həmin qazların natrium - peroksidlə qarşılıqlı təsirindən hava oksigenlə zənginləşir. A və B qazlarını təyin edin, reaksiya tənliklərini yazın.

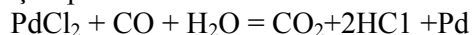
Həlli:

Məsələ 3. Havada karbon - monooksidin (dəm qazı) olmasını necə aşkar etmək olar?

Həlli:

Dəm qazı iysiz və ən zəhərli qazlardan biridir. Havada həmin qazı təyin etmək üçün palladium-xlorid məhlulu ilə isladılmış filtr kağızından istifadə edilir:

Toz halında alınan palladium filtr kağızını saraldır. Qeyd etmək lazımdır ki, maqnezium və alüminiumdan başqa bütün metallar ən narin toz halında qara rəngdə olurlar.

Məsələ 4. Belə hesab edirlər ki, kainatın bəzi sahələri antimaddədən ibarətdir. Həmin sahələrdə hidrogen atomunun quruluşunu necə təsvir etmək olar?

Həlli:

Həmin sahələrdə hidrogen atomu antiproton ətrafında hərəkət edən pozitrondan ibarətdir. Elektronun fərqli olaraq pozitronun yükü müsbətdir e^+ . Antiprotonun kütləsi protonun kütləsinə, yükü isə -1 bərabərdir.

Məsələ 5. Qələviliyi yüksək olan torpaqlarda kifayət qədər dəmir birləşmələri olmasına baxmayaraq, bitkilər dəmir çatışmamazlığından əziyyət çəkirlər. Belə

torpaqlara dəmir duzları verilməsi müsbət nəticə vermir. Bunun səbəbini izah edin və problemin həlli üsulunu təklif edin.

Həlli:

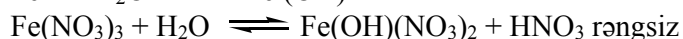
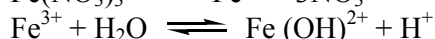
Torpaqda dəmir əsasən Fe^{2+} və Fe^{3+} ionları şəkilində olur. Bitkilər dəmiri həmin ionlar formasında mənimsəyirlər. Lakin torpağın PH-ı 6-dan böyük olduqda ionlar $\text{Fe}(\text{OH})_2$ və $\text{Fe}(\text{OH})_3$ şəklində çökürlər. Nəticədə bitkilər dəmir çatışmamazlığından əziyyət çəkirlər. Gübrə məqsədi ilə torpağa həll olan dəmir duzları verdikdə həmin proses təkrar olunur. Ona görə də bitkiçilikdə həmin çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün dəmirin kompleks birləşmələrindən istifadə edilir. Kompleks birləşmələrin tərkibindəki dəmir çöküntü əmələ gətirmir və bitki tərəfindən mənimsənilir. Bu da maraqlıdır ki, soyaların bəzi sortları özlərindən ifraz etdikləri kompleks birləşmələr torpaqdakı dəmiri həll olan formaya keçirir. Daşların üzərində bitən mamırlar və şibyələr ifraz etdikləri kompleks birləşmələr onlara lazım olan metalları ekstrasiya edirlər.

Məsələ 6. Dəmir (III) nitratın Kristal hidratı $\text{Fe}(\text{NO}_3)_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ bənövşəyi rənglidir. Onu suda həll etdikdə alınan məhlul açıq-sarı rəngli olur. Həmin məhlula nitrat turşusu əlavə etdikdə açıq-bənövşəyi rəngə çevrilir.

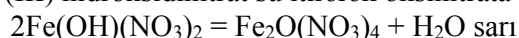
Rəngdəyişmələrinə səbəb olan reaksiya tənliklərini yazın.

Həlli:

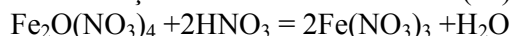
Dəmir (III)-nitrat zəif əsasdan $\text{Fe}(\text{OH})_3$ və qüvvətli turşudan HNO_3 əmələ gəlmişdir. Ona görə də məhlulda qismən hidrolizə uğrayır:

Dəmir (III) hidrosidinitrat su itirərək oksinitrata çevrilir.

Məhlula nitrat turşusu əlavə tökdükdə dəmir (III)nitrat alınır:

Məsələ 7. Günəş enerjisini gündüzlər toplayaraq gecə istifadə edilməsi üsullarından biri duzların ifartdoymuş məhlullarının hazırlanmasına əsaslanmışdır. Həmin duzlara misallar göstərin və cavabınızı əsaslandırın.

Həlli:

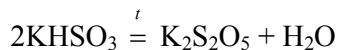
Bəzi duzlar (CH_3COONa , NH_4NO_3 , $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ və s) suda həll olduqda istilik udulur. Başqa sözlə onların suda həllolmaları endotermik prosesdir. Onlardan hazırlanan ifartdoymuş məhlullarda kristallaşma baş verdikdə, həllolma prosesində udulan istiliyə ekvivalent miqdarda istilik ayrılır. Natrium - asetatdan hazırlanan ifartdoymuş məhlul termosda saxlanır, sonra lazım gəldikdə ona həmin duzun kiçik kristalları əlavə edildikdə kristallaşma baş verir. Duzun doymuş məhlulda olan miqdarından artığı məhluldan ayrılır. Proses

istiliyin ayrılması ilə müşaiyət olunur. Deməli ifratdoymuş məhlul vasitəsilə istiliyi müəyyən vaxta qədər saxlamaq olar.

Məsələ 8. Toplanmış üzümü uzun müddət saxlamaq üçün özündən tədricən kükürd qazı ayıran həblərdən istifadə edilir. Həmin həbin tərkibi nədir?

Həlli:

Qələvi metalların hidrosulfidlərini qızdırdıqda disulfitlərə çevrilirlər.

Adi temperaturda kalium disulfit tədricən parçalanır.

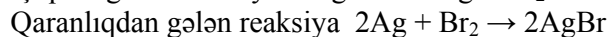
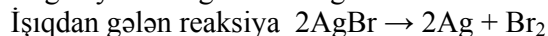

Əsasını kalium disulfit təşkil edən həbləri üzüm saxlanan rəflərdə yerləşdirdikdə üzümün və digər meyvələrin çürüməsinin qarşısı alınır.

Məsələ 9. “Fotoxrom” adlanan şüşədən düzəldilən eynək işıqdan tutqunlaşır, kölgədə isə əvvəlki vəziyyətini alır. Bunun səbəbi kolloid hissəciklər şəklində asılı vəziyyətdə olan A duzunun işıqda parçalanması və kölgədə parçalanma məhsullarından yenidən həmin duzun əmələ gəlməsidir. A duzunu təyin edin, reaksiya tənliyini yazın.

Həlli:

A duzu AgCl yaxud AgBr-dir. Bu duzlar işıqda gümüşə və halogen atomuna parçalanır. Dispers vəziyyətdə olan gümüş qara rənglidir. Gümüş və halogen atomlarını şüşə matrisa bir-birinə yaxın vəziyyətdə saxlayır. Kölgədə yenidən AgCl yaxud AgBr əmələ gəlir:

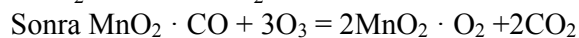
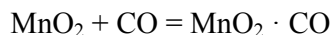

Məsələ 10. Yangınsöndürənlərin əleyhiqazında əsasını manqan (IV) oksid təşkil edən qapkolit adlanan katalizator olması nəyə əsaslanmışdır?

Həlli:

Adi əleyhiqazlarda zəhərli qazları adsorbsiya etmək üçün aktivləşdirilmiş kömürdən istifadə edilir. Lakin karbon-monoksid (dəm qazı) aktivləşdirilmiş kömür tərəfindən adsorbsiya edilmir. Ona görə də dəm qazını oksidləşdirmək üçün CuO, CO₂, O₃ və Ag₂O əlavələri olan manqan (IV) oksiddən katalizator kimi istifadə edilir.

Prosesin birinci mərhələsində dəm qazı MnO₂-nin səthində adsorbsiya olunur.

Alınan aralıq birləşmənin tərkibindəki oksigen CO-nin yeni porsiyalarının oksidləşməsində iştirak edir.

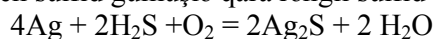
Burada MnO₂ heterogen katalizator tur. Reaksiyaya daxil olan maddələr

onun səthində adsorbsiya olunaraq aralıq birləşmə (aktiv kompleks) əmələ gətirirlər. Sonra reaksiya məhsulları desorbsiya olunurlar.

Məsələ 11. Gümüşdən hazırlanan əşyalar vaxt keçdikcə tədricən tutqunlaşır. Bunun səbəbini izah edin. Həmin əşyaların əvvəlki rəngini necə bərpa etmək olar?

Həlli:

Havada çox az miqdarda hidrogen-sulfid olur. Oksigen iştirakı ilə hidrogen sulfid gümüşlə qara rəngli sulfid əmələ gətirir.

Gümüşün səthindəki qara ləkəni (örtüyü) kənar etmək üçün natrium tiosulfat məhlulundan (1:4) istifadə edilir.

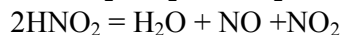

Təmizlənmiş gümüş əşya tiosulfatın artdığını kənar etmək üçün zəy məhluldan $\text{KAl}(\text{SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$ istifadə edilir. Gümüş əşya zəy məhlulunda qaynadılır və su ilə diqqətlə yuyulur. Əks halda gümüşün qaralması daha da sürətlənir. Gümüşün qaralmaması üçün ən yaxşı üsul onun səthinin rəngsiz lakla örtülməsidir.

Məsələ 12. Kolbasa və digər ət məhsullarını təbii rəngində saxlamaq üçün tərkibində 0,4% natrium- nitrit olan xörək duzundan istifadə edilir. Burada natrium - nitritin rolu nədən ibarətdir?

Həlli:

Bişirilmiş ət və ondan hazırlanan məhsullar solğun - boz rəngə çevrilir. Ətin təbii rəngini saxlamaq üçün tərkibində az miqdarda natrium-nitrit olan xörək duzundan istifadə edilir.

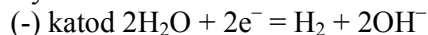
Ətdə olan mioqləbin NO ilə birləşir qırmızı rəngli addukt əmələ gətirir. Bundan əlavə ayrılan azot oksidləri çürümə bakteriyalarını məhv edir.

Məsələ 13. Akkumulyatorun qütblərini necə təyin etmək olar?

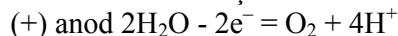
Həlli:

Bu məqsədlə natrium - sulfatla fenolftaleindən istifadə edilir. Həmin duzun məhlulu və fenolftaleinlə isladılmış kağızın üzərinə akkumulyatorun qütblərinə birləşdirilmiş üzəri açıq naqillər bir - birindən bir qədər aralı qoyulur.

Mənfi qütbün ətrafında moruğu (açıq-qırmızı) rəng əmələ gəlir. Bunun səbəbi suyun elektrolizində katodda hidrogen ionları əmələ gəlməsidir.

Anodda su oksidləşir:

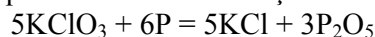

Nəticədə katodun ətrafında Na^+ və OH^- , anodun ətrafında H^+ və SO_4^{2-} ionları toplanır.

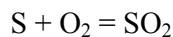
Məsəl 14. Ovçu kibriti küləkli havada belə yanmaqda davam edir. Bunun səbəbi nədir?

Həlli:

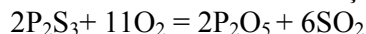
Adi kibritin qutusunun yanlarında (yaxmasında) qırmızı fosfor, stibium (III) sulfid, dəmir (III) oksid, şüşə tozu və dekstrin yapışqanı olur. Kibrit çöpünün ucunda kalium - xlorat (Bertole duzu) və kükürd olur. Kibrit çöpünü sürətlə qutunun yanına yaxınlaşdırdıqda sürtünmədən ayrılan istiliyin təsirindən kalium - xlorat qırmızı fosforu oksidləşdirir:

Bu zaman kükürd də yaranır.

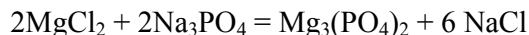
Sonra çöpün ağac hissəsi yanır. Ovçu kibritinin çöpünün ucunda yuxarıdakılardan əlavə P_2S_3 olur. Bu küləkli havada kibritin yanmasının davam etməsinə səbəb olur. Bunun səbəbi çoxlu miqdarda P_2O_5 və SO_2 alınmasıdır.

Məsələ 15. Satışda olan xörək duzu hiqroskopikdir, açıq havada yapıxır. Bunun səbəbi onun tərkibində az miqdarda maqnezium-xlorid olmasıdır. Bu çatışmamazlığı necə aradan qaldırmaq olar?

Həlli:

Xörək duzundan maqnezium - xloridi kənar etmək üçün natrium - fosfatdan istifadə edilir.

Məsələ 16. İngilis kimyaçılarından biri laboratoriyasında şüşə qabda dəmir sulfid kristallarından ibarət siçan tapmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, həmin qabda dəmir kuporosu məhlulu olmuşdur və o an diri siçan düşmüşdür. Siçanın "heykəli" necə əmələ gəlmişdir?

Həlli:

Məhlula düşən siçan təbii ki, ölmüşdür və ondakı üzvi maddəbr o, cümlədən zülallar parçalanmışdır. Bu zaman ayrılan hidrogen (II) sulfid Fe ilə birləşərək dəmir (II) sulfid FeS əmələ gətirmişdir.

Buna oxşar hadisə XIV əsrdə İsveç mədənlərindən birində baş vermişdir. Dəmir filizi çıxarılan dərin quyuya düşən işçinin cəsədi 60 il sonra çıxarılmışdır və onun bütövlükdə dəmir sulfiddən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir. Həmin "dəmir insan" muzeydə saxlanılmışdır. Lakin o tədricən dağılmışdır. Bunun səbəbi oksidləşərək sulfata çevrilməsi olmuşdur.

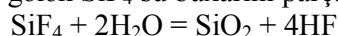
Məsələ 17. Heyvandarlıqda yem əlavəsi kimi flüorsuzlaşdırılmış apatitdən geniş istifadə edilir. Ondən ötrü flüor - apatit yüksək temperaturda qum və su buxarı ilə emal edilir. Silisium dioksid su ilə reaksiyaya daxil olmur, silikat turşusu isə

flüorid turşusundan zəif olduğu halda flüor necə kənar edilir?:

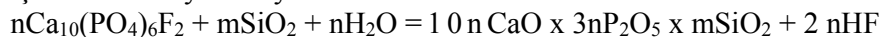
Həlli:

Əmələ gələn SiF_4 su buxarını parçalayır.

Ümumi şəkildə reaksiya tənliyi belədir.

Proses 1450-1550°C-də apatitə qum və az miqdarda fosfat turşusu ilə təsir etməklə həyata keçirilir. Nəticədə yuxarıdakı reaksiya tənlikləri üzrə kənar edilir. Fosfatlarda daxili struktur dəyişikliyi baş verir, heyvanlar tərəfindən mənimsənilə bilən formaya çevrilir.

Məsələ 18. Ülgücü (lezvanı) A duzunun məhlulunda saxladıqda kəsərini uzun müddət saxlayır, istismar müddəti uzanır. A duzunu təyin edin.

Həlli:

A duzu kalium xromatdır K_2CrO_4 . Ülgücü (lezvanı) kalium xromat məhlulunda saxladıqda xromat ionun CrO_4^{2-} təsirindən səthində çox nazik və möhkəm qoruyucu oksid təbəqəsi Fe_3O_4 əmələ gəlir.

Oksid təbəqəsinin sıx və nizamlı quruluşu metalı sonrakı oksidləşmədən qoruyur. Dəmir lövhəni qatı nitrat turşusuna saldıqda səthində Fe_3O_4 -dən ibarət olan qoruyucu oksid təbəqəsi əmələ gəlir. Bundan sonra dəmir duru turşulardan hidrogen çıxarmır. Güclü zərbənin təsirindən dəmirin səthindəki oksid təbəqənin nizamlığı pozulur və metal turşudan hidrogen çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov V.M., Abbasov M.M. və b. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün kimyadan dərslik. Bakı, Azpoliqraf, 2010, 127 səh.
2. Abbasov V.M., Abbasov M.M. və b. Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün kimyadan dərslik. Bakı, Azpoliqraf, 2010, 127 səh.

*М.М. Аббасов, Ш.Л. Кулиева, Н.Г. Мирзаев, Т.А. Махмудов,
К.В. Мамедова*

Решение осложненных задач по химии

АННОТАЦИЯ

Цель урока разработка усвоения учебного материала и методике преподавания в решение задач и выработке роли самостоятельности у учеников.

*M.M. Abbasov, Sh.L. Guliyeva, N.H. Mirzayev, T.A. Mahmudov,
K.V. Mamedova*

Solution of complicated issue in chemistry

ANNOTATION

The aim of the lesson is consists of independent role of pupils' in learning of teaching materials by the methods of issue solution.

Açar sözlər: fənlərarası əlaqə, fəndaxili əlaqə, kimyəvi formul, həllolma, parçalanma, məsələ tipləri, məsələ həlli üsulları

Ключевые слова: межпредметные связи, внутрипредметные связи, химическая формула, решения, разложение, типы задачи, способы решение задач

Key words: interdisciplinary communication, intrasubject communications, chemical formula, solutions, decomposition, task types, methods of problem solving